

RYTŲ IR PIETRYČIŲ LIETUVOS GYVENTOJŲ REPATRIACIJA Į LENKIJĄ (1944 M. PABAIGA–1947 M.)

Vitalija Stravinskienė

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108, Vilnius
El. paštas: stravinskienė@istorija.lt

IVADAS

1944 m. rugsėjo mėnesį LSSR ir Lenkijos repatriacinis susitarimas lėmė didelio masto migracijos procesus iš Lietuvos į Lenkiją. Pagal susitarimą išvykti galėjo lenkai ir žydai, kurie iki Antrojo pasaulinio karo pradžios turėjo Lenkijos pilietybę. Tokie asmenys telkėsi Rytų ir Pietryčių Lietuvoje. Ten gyvenusiems minėtų tautybių asmenims iškilo dilema: likti Lietuvoje ar išvykti į Lenkiją. Daugelis tūkstančių jų pasirinko šią alternatyvą.

Straipsnyje siekiama apibūdinti Rytų ir Pietryčių Lietuvoje gyvenusių lenkų skaičių ir teritorinį išsidėstymą Antrojo pasaulinio karo pabaigoje, atskleisti repatriacijos proceso organizavimą, jo kaitą, rezultatus, taip pat veiksnius, skatinius ar stabdžius šį procesą. Dėmesys sutelktas į Rytų ir Pietryčių Lietuvą, nes šiame regione nagrinėjamas procesas buvo masiškiausias ir intensyviausias.

Straipsnyje nagrinėjamas procesas įvardijamas kaip repatriacija (to meto dokumentuose buvo vartojamas „evakuacijos“ terminas), nors ši definicija taip pat ne visiškai tiksliai apibūdina tiriamą procesą. Kadangi nagrinėjamas procesas apėmė skirtingų kategorijų asmenis (karo pabėgėlius, ekonominius emigrantus, lenkus kolonistus, vietinius gyventojus, mišrias šeimas ir kt.), sudėtinga analizuojamą reiškinį apibūdinti vienu terminu. Iš esmės vykusį procesą galima įvardyti kaip gyventojų mainus tarp SSSR ir Lenkijos. Analogiški procesai vyko Ukrainoje ir Baltarusijoje. Tiesa, Lietuvos atveju tai įgavo vienpusišką kryptį. Iš Lenkijos į Lietuvą atvyko tik keliolika žmonių.

Tiriamos problematikos chronologinės ribos sutampa su repatriacijos iš Lietuvos ribomis: 1944 m. rudenį pasirašius LSSR ir Lenkijos tautinio išsivadavimo komiteto susitarimą dėl lietuvių iš Lenkijos ir lenkų bei žydų iš Lietuvos evakuavimo, prasidėjo masinis gyventojų persikėlimas, kuris baigėsi 1947 m. išvykus paskutiniam ešelonui su repatriantais ir likvidavus repatriaciją vykdytą įstaigą.

Pabrėžtina, kad abiejų pusių atstovai skirtingai žiūrėjo į norinčių išvykti asmenų tautybės nustatymą. Lenkijos Respublikos tuometinės vyriausybės vyriausiasis įgaliotinis repatriacijai Lietuvoje siekė, kad tautybės nustatymas remtųsi laisvo asmens apsisprendimu (lenkas tas, kuris skelbėsi toks esąs). Ši pozicija atsispindi ir Lenkijos istorikų darbuose. Lietuvos pusės atstovas rėmėsi kilmės principu. Jis lenkais laikė tuos, kurie Lietuvos Respublikos ir vokiečių okupacijos metais išduotuose asmens dokumentuose turėjo įrašytą lenkų tautybę. Tačiau reikėtų pažymėti, kad užsirašius lenkų tautybės asmeniu buvo

galimybė išvykti iš sovietinių represijų apimtos Lietuvos, tuo labiau kad registruojantis nereikėjo raštiškai įrodyti turėtos lenkų tautybės ir pilietybės. Toks reikalavimas atsirado tik 1946 metais. Dėl mišrių šeimų abi pusės sutarė, kad jų nereikėtų ardyti, tačiau lietuvių pusės atstovas sutiko išleisti tik tas šeimas, kuriose šeimos galva buvo lenkų tautybės. Tačiau Lenkijos archyvų medžiaga patvirtina, kad lenkų pusės atstovai šį reikalavimą apeidavo.

Sovietmečiu nagrinėjama problematika nebuvo tiriama. Tik epizodiškai, iš komunistinės ideologijos pozicijų, ji apžvelgta P. A. Miškinio ir Mykolo Požarsko darbuose¹, skirtuose LSSR ir komunistinės Lenkijos santykiams. Paminėtinas 1989 m. pasirodęs Gintauto Sургailio straipsnis², kuriame remiantis archyvine medžiaga pristatomas lenkų išvykimas į Lenkiją, aptariamos priežastys, trukdančios repatriacijai, iš dalies atskleisti jos rezultatai. Lietuvos Respublikos istoriografijoje repatriacijos iš Lietuvos problematika domėjosi Nastazija Kairiūkštytė, kuri paskelbė keletą straipsnių³. Tačiau šie darbai parengti pagal Lietuvos archyvinę medžiagą (esančią Lietuvos centriniam valstybės archyve), iš kurios sunkiau įvertinti Lenkijos atstovų poziciją dėl repatriacijos iš Lietuvos. Kita vertus, abejonių kelia N. Kairiūkštytės straipsniuose pateikti statistikos duomenys apie lenkų skaičių Lietuvoje, kurie pagrįsti 1942 m. gyventojų surašymo rezultatais. Kaip žinoma, surašymo duomenyse nurodytas sumažintas lenkų skaičius. Tai patvirtina buvęs surašinėtojas Algimantas Gureckas (surašinėjo Žukainių vls. Svyrių apskrityje Troščių kaimo gyventojus) liudijimas, anot kurio, „kas tik iš nežinančių savo tautybės gyventojų neprieštaravo, kad užrašyčiau lietuviu, taip jį ir užrašiau, o kas nesutiko, tą užrašiau gudu“⁴. Be kita ko, pokario metų sovietinės statistikos duomenimis, lenkų buvo daugiau. 1946 m. pirmąjį pusmetį Vilkaviškio apskrityje lenkų buvo 2910 (pagal 1942 m. surašymo duomenis – 183), Telšių apskrityje atitinkamai – 346 ir 208⁵. Minėtuose darbuose nėra atsakymų į tokius svarbius klausimus, kaip, pvz., kas lėmė lenkų apsisprendimą likti arba išvykti, kokia buvo LSSR aukščiausios vadovybės pozicija dėl lenkų apskritai, koks NKVD ir NKGB vaidmuo nagrinėjamame procese ir kt.

Lenkijos istoriografijoje ši problematika sulaukė didesnio tyrinėtojų dėmesio. Ji buvo nagrinėjama kaip bendra lenkų repatriacijos iš SSSR dalis ir kaip atskiras procesas, apėmęs Lietuvą. Ženklią darbą šioje srityje atliko Janas Czerniakiewiczus⁶, kurio monografijoje pagrindinis dėmesys skirtas statistiniam repatriacijos iš SSSR (ir okupuotos Lietuvos) vaizdui parodyti. Tačiau kai kurie jo duomenys yra ginčytini ir gerokai padidinti.

¹ P. A. Miškinis, Lietuvos ir Lenkijos santykių raida po II pasaulinio karo, *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, A serija*, 1970, t. 1, p. 70–71; M. Požarskas, *Tarybų Lietuvos ir Liaudies Lenkijos santykiai*, Vilnius, 1973.

² G. Surgailis, Lietuva ir Lenkija: pokario emigracijos problemos, *Komunistas*, 1989, Nr. 10, p. 71–77.

³ N. Kairiūkštytė, Lenkų repatriacija iš Lietuvos 1944–1947 m., *Rytų Lietuva*, Vilnius, 1992, p. 124–141; N. Kairiūkštytė, Turto klausimai pirmosios gyventojų repatriacijos iš Lietuvos SSR į Lenkiją metais (1945–1946), *Lituanistica*, 1992, Nr. 3, p. 11–21; N. Kairiūkštytė, Vilniaus krašto gyventojų sudėties pokyčiai 1939–1946 m., *Lietuvos rytai*, Vilnius, 1993, p. 281–288.

⁴ A. Gureckas, Gyventojų surašymas Svyrių apskrities kaime 1942 metais, *Lietuvos istorijos metraštis. 1998*, Vilnius, 1999, p. 379.

⁵ Žinios apie Vilkaviškio ir Telšių apskritis, *LCVA*, f. R-754, ap. 4, b. 527, l. 11, 40.

⁶ J. Czerniakiewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSSR 1944–1948*, Warszawa, 1987.

Autoriaus teigimu, iš kitų Lietuvos apskričių, išskyrus Rytų ir Pietryčių Lietuvos dalį, išvykti į Lenkiją užsiregistravo 129 tūkst. asmenų⁷, nors realiai, Lietuvos archyvinių šaltinių duomenimis, jų buvo apie 18 tūkst. Autorius apskaičiavo, jog iš Lietuvos išvyko per 197 tūkst. asmenų, tarp kurių beveik 17 tūkst. buvo žydai⁸. Tačiau tokių duomenų nepatvirtina Lietuvos ir Lenkijos archyviniai šaltiniai, iš kurių matyti, kad į Lenkiją išvyko apie 2300 žydų⁹.

Pastaraisiais metais Lenkijoje pasirodė naujų darbų, skirtų Lietuvos lenkų XX a. vidurio ir antrosios pusės problematikai¹⁰. Iš jų paminėtini Stanisławo Ciesielskio ir Alicijos Paczoskos darbai, kuriuose mūsų nagrinėjamas procesas įvardijamas kaip „perkėlimas“ (priverstinis) ar „masinis išsikėlimas“. Lenkų autoriai tiriamą problematiką vertino prisilaikydami Lenkijos istoriografijoje vyraujančio požiūrio į Lietuvą: buvęs Lenkijos okupuotas Vilniaus kraštas įvardijamas „Kresy Wschodnie“, o lenkų priverstinis išvykimas iš čia įvertintas kaip būdas išspręsti etninį klausimą šiame regione. Statistinę išvykusių iš Lietuvos asmenų išraišką paminėti autoriai perėmė iš anksčiau nurodyto J. Czerniakiewicziaus darbo.

Rengiant šį straipsnį daugiausia remtasi Lietuvos ir Lenkijos archyvų medžiaga. LCVA išlikusi LSSR vyriausybės vyriausiojo atstovo repatriacijai LSSR teritorijoje įstaigos medžiaga padėjo atskleisti vykusio proceso organizavimą, kaitą, rezultatus. Šiame archyve saugomi užsiregistravusių ir išvykusių asmenų vardiniai sąrašai, susirašinėjimas su įvairiomis LSSR ir Lenkijos Respublikos tuometinės vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio repatriacijai LSSR teritorijoje įstaigomis, išvykusių transportų sąrašai, grafikai ir kt. Tokia įvairi ir turtinga medžiaga leido susidaryti išsamų repatriacijos iš Lietuvos vaizdą. Lietuvos ypatingajame archyve (LYA) išlikę dokumentai padėjo atskleisti sovietinių represinių struktūrų (NKVD ir NKGB) vaidmenį repatriacijos proceso kaitai, atskleidė aukščiausios LSSR partinės administracinės vadovybės požiūrį į lenkų išvykimą.

Lenkijos archyvuose saugoma medžiaga pirmiausia vertintina todėl, kad ji sudarė galimybes į nagrinėjamą procesą pažvelgti iš Lenkijos atstovų pozicijos. Lenkijos naujųjų aktų archyve saugomi Lenkijos Respublikos tuometinės vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio repatriacijai LSSR bei Vyriausiojo įgaliotinio repatriacijai iš SSSR ir Vakarų valstybių

⁷ Ibid., s. 42

⁸ Ibid., s. 58.

⁹ Žinios apie išvykusius į Lenkiją piliečius ir išvežtą gyvą inventorių, LCVA, f. R-841, ap. 10, b. 27, l. 129; Suvestinė apie LSSR užsiregistravusiuosius ir jų turtą 1946 09 01 d., *Naujųjų aktų archyvas* (Varšuva; toliau – NAA), f. Vyriausiasis įgaliotinis repatriacijai iš LSSR, 164, l. 30.

¹⁰ *Przesiedlenie ludności polskiej z kresów wschodnich do Polski*, Warszawa, 1999; S. Ciesielski, A. Srebrakowski, *Przesiedlenie ludności polskiej z Litwy do Polski w latach 1944–1947*, *Wrocławskie Studia Wschodnie*, 2000, Nr. 4, s. 227–253; A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń, 2001; A. Paczoska, *Dzieci Jalty. Exodus ludności polskiej z Wileńszczyzny w latach 1944–1947*, Toruń, 2003; A. Paczoska, *Powojenna ewakuacja ludności – sposób na rozwiązanie problemów etnicznych Wileńszczyzny, Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej*, Gdańsk, 2003; K. Buchowski, *Uwagi o tak zwanych „repatriacjach” ludności polskiej z Litwy etnicznej w latach 1945–1947, Repatriacje i migracje ludności pogranicza w XX wieku. Stan badań oraz źródła do dziejów pogranicza polsko-litewsko-białoruskiego*, Białystok, 2004, s. 102–110; K. Buchowski, *Przesiedlenie ludności polskiej z Litwy etnicznej w latach 1945–1947, Dzieje Najnowsze*, 2005, Nr. 1, s. 69–78.

1 lentelė. Lenkų skaičius Rytų ir Pietryčių Lietuvoje 1944 m. pabaigoje–1945 m. pirmoje pusėje

Apskritis	Bendras gyventojų skaičius	Lenkų skaičius
Vilniaus (įskaitant ir Vilniaus m.)	222 497	195 000
Trakų	114 591	35–40 000
Švenčionių	93 631	19 108
Zarasų	50 887	10 217
Iš viso	481 606	259 325–264 325

Lentelė sudaryta remiantis LSSR NKVD milicijos valdybos pasų skyriaus viršininko Makarovo 1945 m. kovo 16 d. žiniomis apie LSSR gyventojų skaičių, *LCVA*, f. R-841, ap. 11, b. 2, l. 1; V. Stravinskienė, Lietuvos lenkų teritorinis pasiskirstymas ir skaičiaus kaita (1944 m. antrasis pusmetis–1947 metai), *Lituanistica*, 2005, Nr. 4, p. 17–19.

įgalotinio įstaigų dokumentai padėjo atskleisti Lenkijos poziciją dėl repatriacijos ir prielaidas, lėmusias skirtingą repatriacijos iš LSSR statistiką.

LENKŲ BENDRUOMENĖ RYTŲ IR PIETRYČIŲ LIETUVOJE 1944 M. PAB.–1945 M. PIRMOJE PUSĖJE: TERITORINIS PASISKIRSTYMAS IR SKAIČIUS

Dauguma lenkų kompaktiškai gyveno Vilniuje bei Vilniaus, Trakų, Švenčionių ir Zarasų apskrityse. Čia telkėsi apie 85 proc. Lietuvoje gyvenusių lenkų (1 lentelė).

Didžiausioje pagal gyventojų skaičių Vilniaus apskrityje tokių lenkų skaičių sąlygojo keletas veiksnių. Pirmiausia po 1920 m. į Vilniaus kraštą atvyko keliasdešimt tūkstančių gyventojų iš Lenkijos gilumos. Dauguma atvykusiųjų įsikūrė Vilniuje. Lietuvių istorikės Reginos Žepkaitės skaičiavimu, į Vilnių ir jo sritį 1920–1939 m. buvo atvykę apie 98 tūkst. žmonių¹¹. Tiesa, prie jų buvo priskirta ir dalis vietinių Vilniaus krašto gyventojų, kurie dokumentais negalėjo įrodyti savo teisės į Lietuvos Respublikos pilietybę.

Dar apie 25 tūkst. lenkų karo pabėgėlių (daugiau kaip 12 tūkst. civilių ir apie 13 tūkst. kariškių) atvyko į Lietuvą 1939 m. pabaigoje–1940 m. pirmoje pusėje¹². Dalis jų (daugiausia civiliai) per Antrąjį pasaulinį karą liko Lietuvoje, daugiausia rytinėje ir pietrytinėje šalies dalyje. Antra vertus, repatriacijos į Lenkiją galimybė paskatino dalį kitų tautybių asmenų užsirašyti lenkais. Lenkų pagrindžio organizacijos „Vyriausybės delegatūra“ Lenkijos Respublikos vyriausybės įgalotinio Vilniaus vaivadijai pranešimuose vadovybei į Varšuvą 1945 m. pavasarį buvo pažymėta, kad dėl noro išvykti į Lenkiją daug baltarusių ir rusų pasivadino lenkais¹³. Reikia pabrėžti, jog tautybės keitimo tendencija jau buvo matyti 1944 m. pradžioje. Armijos Krajovos pranešimuose apie tuometinę padėtį įvairiose Vilniaus krašto vietovėse nurodyta, kad tarp gyventojų yra ryški tendencija keisti tautybę

¹¹ R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa 1939–1940*, Vilnius, 1990, p. 54.

¹² R. Žepkaitė, op. cit.; G. Surgailis, *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai ir internautieji Lenkijos kariai Lietuvoje*, Vilnius, 2005, p. 47, 261.

¹³ 1945 04 01 Lenkijos vyriausybės įgalotinio Vilniaus apygardai ataskaita vyriausiajam įgalotiniui Varšuvoje, *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – *LYA*), f. K-1, ap. 58, b. 4429/3, t. 4, l. 68.

į lenkų¹⁴. Tokią žmonių elgseną lėmė politinė konjunktūra. Dėl geresnės socialinės padėties ar represijų baimės gyventojai vienu atveju traktavo save lenkais, kitu – lietuviais ar baltarusiais. Vokiečių okupacijos metais lietuvių skaičius didėjo ne tik dėl jų migracijos į Vilniaus kraštą, bet ir dėl to, jog dalis lenkų tapo lietuviais. 1945 m. pavasarį LSSR NKGB surado lenkų pagrindinės organizacijos „Vyriausybės delegatūra“ archyvą, iš kurio matyti, jog organizacijos nariai kaip lenkams priešiškus asmenis buvo suregistravę apie 90 suvokietėjusių, per 200 sulietuvėjusių lenkų¹⁵. Ir atvirkščiai – kitų tautybių asmenys „tapdavo“ lenkais. Štai Kaniūkų kaimo (Jašiūnų valsčius, Vilniaus apskritis) gyventojas Pranas Čepulionis pagal dokumentus buvo lenkas, nors 1946–1947 m. Kaniūkų mokykloje mokė lietuvių kalbos¹⁶. Tokių asmenų buvo gana daug Jurgelionių, Pagaujėnų, Kaniūkų, Gerviškių, Melkūnų apylinkėse.

Lenkų pagrindžio vadovybė neabejojo, jog po Antrojo pasaulinio karo šis kraštas priklausys Lenkijai. Siekta, kad lietuviai išvyktų iš čia ir tokiu būdu būtų išlaikytas Vilniaus krašto lenkiškumas. Todėl dar prieš išžengiant sovietinei armijai į Vilnių, lenkų pagrindis išsiuntinėjo lietuviams laiškus, kuriuose jiems įsakmiai buvo nurodyta išvykti iš miesto¹⁷. Be to, Vilniaus krašte nuo 1943 m. gyvenę vokiečių atkelti Suvalkų krašto lietuviai (apie 11 tūkst.) tapo AK partizanų grasinimo ir bauginimo objektu. Kadangi vokiečiai juos įkurdino išvartų lenkų ūkiuose, Armijos Krajovos partizanai iš jų reikalavo palikti gautus ūkius. Nesijausdami saugūs daugelis lietuvių karo pabaigoje pasitraukė iš Vilniaus apskrities. Suvalkų krašto lietuviai jau 1944 m. pradžioje stengėsi sugrįžti į savo ūkius Suvalkų krašte. Vien iš Maišiagalos ir Paberžės valsčių iki 1944 m. birželio vidurio išvyko 330 lietuvių šeimų¹⁸. Balstogės vaivada savo vadovybei į Varšuvą 1945 m. pranešinėjo apie vis didesnę į Suvalkų kraštą sugrįžtančių lietuvių skaičių ir prašė imtis priemonių juos grąžinant į Lietuvą. Lenkijos valstybinės repatriacinės įstaigos duomenimis, 1945 m. viduryje tokių asmenų buvo daugiau kaip 5 tūkstančiai¹⁹.

Didelius etninius pokyčius Vilniaus apskrityje taip pat lėmė prasidėjusi repatriacija. Kaip žinia, 1946 m. ji buvo intensyviausia. Per pirmąjį metų pusmetį iš Vilniaus apskrities į Lenkiją išvyko apie 23 tūkst. lenkų, ir tai sumažino jų bendrą skaičių apskrityje. Tačiau Vilniaus apskrities MGB skyriaus surinkti duomenys byloja mažai pakitusį lenkų skaičių.

¹⁴ J. Kozłowska, Mniejszości narodowościowe na Wileńszczyźnie w świetle raportów Armii Krajowej, znalezionych w kościele Bernardynów w Wilnie, *Polacy-Żydzi-Białorusini-Litwini na północno-wschodnich ziemiach Polski a władza radziecka (1939–1944). W kregu mitów i stereotypów*, Białystok, 2005, s. 260.

¹⁵ 1945 04 14 SSSR NKVD-NKGB igalotinio Lietuvoje Radionovo ir LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro Guzevičiaus specialus pranešimas SSSR vidaus reikalų liaudies komisarui Berijai ir SSSR valstybės saugumo liaudies komisarui Merkulovui, *LYA*, ap. 10, b. 20, l. 110.

¹⁶ 1958 01 14 d. pažyma dėl Šalčininkų rajono DŽDT vykdomojo komiteto darbo, *LYA*, LKP dokumentų saugykla, f. 16895, ap. 2, b. 344, l. 128.

¹⁷ LKP(b) CK sekretoriaus A. Sniečkaus ir LSSR Liaudies komisarų tarybos pirmininko M. Gedvilo informacija VKP(b) CK, be datos (turėtų būti 1944 07 12–13 d. – *V. S.*), *ibid.*, f. 1771, ap. 7, b. 85, l. 2.

¹⁸ L. Arbušauskaitė, *Gyventojų mainai tarp Lietuvos ir Vokietijos pagal 1941 m. sausio 10 d. sutartį*, Klaipėda, 2002, p. 165.

¹⁹ Ataskaita apie Lenkijos valstybinės repatriacinės įstaigos skyriaus Balstogėje veiklą 1945 m. liepos mėnesį, *NAA*, f. Valstybinė repatriacinė įstaiga, II/6, l. 29.

1948 m. pirmoje pusėje apskrityje gyveno apie 131 tūkst. gyventojų, iš kurių lenkai sudarė per 102 tūkstančius²⁰. Saugumo duomenys atrodytų objektyvūs, kadangi skirti tarnybiniam naudojimui, be to, saugumo struktūros kontroliavo migracijos procesus ir turėjo išsamią informaciją tuo klausimu. Galima kelti prielaidą, kad tokį lenkų skaičių Vilniaus apskrityje sąlygojo gana didelė migracija iš kitų SSSR regionų.

GYVENTOJŲ IŠVYKIMĄ STABDĘ IR SKATINĘ VEIKSNIAI

1944 m. rugsėjo 22 d. okupuotos Lietuvos vadovybės ir Lenkijos tautinio išsivadavimo komiteto repatriacinis susitarimas Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojams išskėlė dilemą: reikėjo apsispręsti, ar likti gyventi čia, ar išvykti į Lenkiją. Žmonių apsisprendimui įtakos turėjo keletas veiksnių. Pirmiausia pasilikti skatino lenkų pagrindinių organizacijų („Vyriausybės delegatūros“, „Politinių partijų konvento“, Armijos Krajovos), kurios turėjo didelę įtaką gyventojams, neigiamas požiūris į repatriaciją ir raginimas pasilikti Vilniaus krašte. Tas ypač ryšku pradiniu repatriacijos etapu (1944 m. pabaiga–1945 m. pirmą pusę). Apie 1944 m. rugsėjo 22 d. LSSR ir komunistinės Lenkijos repatriacinį susitarimą lenkų pagrindžio spaudoje buvo sakoma: „(...) kategoriškai protestuojame prieš rugsėjo 9 ir 22 d. susitarimus [rugsėjo 9 d. buvo pasirašytas analogiškas susitarimas tarp USSR ir Lenkijos bei BSSR ir Lenkijos – *V. S.*], nes lenkų tauta ir valstybė, atstovaujama Prezidento ir vyriausybės Londone, neatsisakė rytinių Žečpospolitos žemių (...)“²¹. Pagrindžio organizacijos teigė, jog Vilnius ir Vilniaus kraštas netrukus vėl priklausys Lenkijai. Repatriacijoje lenkų pagrindinės organizacijos išvėlgė bandymą „išlenkinti“ Vilniaus kraštą, todėl jos gyventojus per savo struktūras ir spaudą ragino pasilikti. Tiesa, registracijai lenkų pagrindinės organizacijos pritarė, nes, jų manymu, jos rezultatai Lenkijos emigracinei vyriausybei galėjo padėti ateityje derantis dėl šių teritorijų valstybinės priklausomybės. Tačiau lenkų pagrindžiui pamažu silpstant ir gavus įsakymą paleisti AK struktūras, požiūris į repatriaciją iš dalies pakito. Pasinaudodama repatriacijos galimybe AK vadovybė sumanė į Lenkiją perkelti lenkų pagrindžio dalyvius. Buvo siekiama, kad kuo daugiau jų su repatriaciniais ešelonais persikeltų į Lenkiją, tuo tarpu civiliai, kuriems negrėsė represijos, buvo raginami dar susilaikyti nuo važiavimo. Tokiu būdu į Lenkiją buvo perkelta apie 4500 lenkų pagrindžio dalyvių. Tačiau žemesnių AK grandžių (būrių) vadovybė ne visuomet nuosekliai laikėsi centrinės vadovybės pozicijos dėl lenkų išvykimo į Lenkiją. Štai 1946 m. sausio mėnesį Maišiagalos valsčiuje veikusi lenkų partizanų grupė agitavo gyventojus, ypač jaunimą, nevažiuoti į Lenkiją²². Švenčionių apskrityje veikusiems AK partizanams būrių vadovybė nurodė niekur neišvykti, bet įsidarbinti sovietinėse įstaigose²³.

²⁰ Bendros žinios apie išvykusius 1946 m. pirmąjį pusmetį, *LCVA*, f. R-841, ap. 8, b. 204, l. 1–9; Vilniaus apskrities MGB skyriaus viršininko pulk. Surmač ir operatyvinio skyriaus viršininko kap. Dubrovino 1948 06 18 pažyma, *LYA*, ap. 15, b. 3741, l. 37.

²¹ *Niepodległość*, 1944 10 03, Nr. 10; *LCVA*, f. R-841, ap. 58, b. 4429/3, t. 4, l. 30.

²² Vilniaus apskrities NKVD skyriaus viršininko kap. Kruglyševio ir kovos su banditizmo skyriaus viršininko jaun. leit. Luzenkovo ataskaitinis pranešimas LSSR vidaus reikalų liaudies komisarui gen. maj. Bartašiūnui apie operatyvinę padėtį ir agentūrinę-operatyvinę darbą 1946 m. sausio mėnesį, *ibid.*, ap. 15, b. 3733, l. 2.

²³ Ataskaitinė informacija LSSR vidaus reikalų ministro pavaduotojui pulk. Sinicinui apie LSSR Švenčionių rajono MVD 1-ojo skyriaus darbą 1953 m. antroje pusėje–1954 m. pradžioje, *ibid.*, ap. 2, b. 34, l. 155–156.

Pogrindžio organizacijų pozicijai buvo artimas lenkų dvasininkų požiūris į repatriaciją. Vilniaus vyskupijos arkivyskupo Romualdo Jałbzykowskio nurodymu lenkų kunigai turėjo likti Lietuvoje ir raginti tikinčiuosius niekur neišvykti²⁴. Kai kurie kunigai šį nurodymą vykdė ir ragino gyventojus pasilikti, nes „greitai čia įvyks dideli pasikeitimai mūsų naudai ir visa teritorija, anksčiau priklausiusi Lenkijai, vėl bus prijungta prie jos“, todėl „reikia laikytis čia, (...) geras lenkų patriotas neturi teisės pasitraukti iš savo posto“²⁵. Tačiau buvo kunigų, suvokusių, kad jokių teritorinių pasikeitimų nebus, kad čia likę ūkininkai ir kitų profesijų žmonės nieko gero nesulauks, gal net kalėjimo neišvengs, todėl reikia išvažiuoti į Lenkiją²⁶. Tokį nusistatymą dar labiau sustiprino saugumo represijos prieš lenkus ir tiesiogiai – prieš dvasininkus. Ypač daug jų buvo suimta 1945 m. pradžioje²⁷. Pats arkivyskupas R. Jałbzykowski tų pačių metų vasarą buvo priverstas išvykti į Lenkiją. Baimindamiesi represijų 1945–1946 m. į Lenkiją išvyko apie 100 Vilniaus arkivyskupijos kunigų²⁸.

Reikia pastebėti, jog gyventojai vieningo požiūrio į repatriaciją neturėjo. Jų pozicija priklausė nuo įvairių priežasčių: socialinės-ekonominės asmens padėties, politinių pažiūrų, subjektyvių emocinių ryšių, asmeninių vertybių ar visų šių veiksnių visumos. Jų laikysena keitėsi priklausomai nuo politinės padėties ar socialinės situacijos. Lenkai inteligentai nepasitikėjo sovietinės valdžios vykdoma repatriacija, bijojo, kad vietoj Lenkijos gali būti ištremti į Sibirą ar Kazachstaną²⁹. Jie baiminosi, kad gali pasikartoti 1941 m. trėmimai. Panašiai manė ir turtingesni lenkai miestiečiai ar ūkininkai, anot kurių, geriau išvažiuoti į Lenkiją ir gauti žemės tiek, kiek turėjo Lietuvoje, negu būti išsiųstam į Kazachstaną³⁰. Prosovietišškai nusiteikę asmenys buvo linkę pasilikti. Antai vienas geležinkeluose dirbęs lenkas sakė: „(...) Man čia gera, turiu darbą, gaunu duoną, turiu pilietines teises. Tegul važiuoja tie, kam čia nepatinka“³¹. Kitus labiau veikė subjektyvūs emociniai ryšiai su Vilniaus miestu, nes čia jau ilgai gyveno ir priprato prie miesto³².

²⁴ 1945 06 10 SSSR Liaudies saugumo komisaro pavaduotojo Kabulovo direktyva LSSR NKVD-NKGB operatyvinių sektorių viršininkams, LSSR NKGB miestų ir apskričių skyrių viršininkams, *ibid.*, ap. 18, b. 64, l. 15.

²⁵ Vilniaus apskrities MGB skyriaus viršininko papulk. Aleksejevo 1946 06 10 ataskaita LSSR MGB 2-ojo skyriaus (respublikai) viršininkui papulk. Počkajui, *ibid.*, ap. 15, b. 3729, l. 22; NKGB Švenčionių skyriaus viršininko pulk. Malanžino pranešimas LSSR liaudies saugumo komisarui gen. maj. Jefimovui apie agentūrinį-operatyvinį darbą 1946 m. sausio mėnesį, *ibid.*, ap. 3, b. 1922, l. 45.

²⁶ Vilniaus apskrities NKGB skyriaus viršininko majoro Torgovkino 1945 m. rugsėjo 13 d. ataskaitinė informacija LSSR Valstybės saugumo liaudies komisarui gen. maj. Jefimovui ir NKGB 2-ojo skyriaus (respublikai) viršininkui papulk. Počkajui, *ibid.*, ap. 15, b. 3728, l. 213; Pranešimas apie agentūrinį-operatyvinį MGB Švenčionių apskrities skyriaus darbą 1947 m. sausio mėnesį, *ibid.*, ap. 3, b. 1652, l. 6.

²⁷ 1945 03 31 d. Guzevičiaus ataskaitinis pranešimas VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui Suslovui, *ibid.*, ap. 10, b. 12, l. 68.

²⁸ A. Streikus, Represijos prieš bažnyčią Lietuvoje 1944–1954 metais, *Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956*, Vilnius, 2004, p. 369.

²⁹ Ataskaitinis pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui apie LSSR NKGB agentūrinį-operatyvinį darbą 1944 12 25–1945 01 01, *LYA*, ap. 10, b. 10, l. 110.

³⁰ 1944 09 29 specialus pranešimas LSSR valstybės saugumo komisarui Guzevičiui apie lenkų nuotaikas pasirašius susitarimą dėl lenkų evakuacijos iš Lietuvos, *ibid.*, ap. 3, b. 1900, l. 48.

³¹ *Ibid.*, l. 45.

³² *Ibid.*, l. 46.

Tačiau bene svarbiausias veiksnys, lėmęs lenkų apsisprendimą išvykti, buvo represijų baimė. NKVD ir NKGB vykdė akcijas prieš lenkus turėdami tikslą sunaikinti lenkų pagrindį ir sumažinti jo rėmėjų bazę. Ypač daug lenkų buvo suimta 1944 m. pabaigoje–1945 m. sausio–vasario mėnesiais. Yra suskaičiuota, jog nuo 1944 m. liepos mėnesio iki 1945 m. gruodžio 1 d. Lietuvoje buvo suimta daugiau kaip 12 tūkst. lenkų, daugiausia Vilniuje ir Vilniaus apskrityje³³. Šios represinės akcijos psichologiškai ir emociškai labai paveikė: tvyrojo baimė, nesaugumo jausmas. Tai vertė žmones išvykti.

Be NKVD ir NKGB represinių akcijų, lenkus išvykti paskatino ir išryškėjusi tarptautinė politinė padėtis. 1944 m. pabaigoje–1945 m. pradžioje tarp gyventojų sklاندė gandai apie greitą iki karo buvusių Lenkijos valstybinių sienų atkūrimą. Pavišinus Jaltos konferencijos (1945 m. vasario 4–11 d.) nutarimus, dauguma Rytų ir Pietryčių Lietuvoje gyvenusių lenkų suvokė, kad Vilnius ir jo kraštas nepriklausys Lenkijai. Taigi nebeliko buvusio neaiškumo ir neapibrėžtumo. Lenkų bendra nuotaika buvo prislėgta, todėl netgi tie, kurie anksčiau nesirengė išvykti, savo nuomonę pakeitė³⁴.

Kai kuriems asmenims apsispręsti išvažiuoti ar pasilikti įtakos turėjo giminių ir pažįstamų iš Lenkijos laišakai. Kai kuriuose jų buvo patariama nevažiuoti arba bent jau nesukbėti išvažiuoti. Štai viena lenkų mokytoja rašė: „Aš labai gailiuosi, kad iš viso išvažiauvau iš Naujosios Vilnios. Gyvenimas vienok labai sunkus (...) Patariu Jums likti vietoje“³⁵. Tačiau kituose iš Lenkijos atsiųstuose laiškuose žmonės buvo raginami nebijoti ir atvykti. Bronisława Bogdanowicz iš Varšuvos rašė: „(...) Jūs paskubėkite atvažiuoti pas mane, tik negalvokite ten pasilikti (...) Kas atvažiavo, gyvena gerai (...)“³⁶.

REPATRIACIJOS PROCESAS 1944 M. PABAIGOJE–1947 M.

Minėtas 1944 m. rugsėjo mėnesio Lietuvos okupacinės valdžios ir Lenkijos tautinio išsivadavimo komiteto susitarimas buvo daugiau kaip 2,5 metų trukusios repatriacijos pagrindas. Susitarime buvo numatytos kategorijos asmenų, kurie turėjo teisę persikelti, vietovės, iš kurių vyks repatriacija (17 jų buvo rytinėje ir pietrytinėje Lietuvos dalyje), jos terminai, vykdytojai, jų funkcijos, lengvatos išvykstantiesiems ir kita. Tačiau reikia pabrėžti, kad abi pusės skirtingai interpretavo susitarimą. Vienas esminių nesutarimų punktų – nustatymas asmenų, kuriuos apėmė susitarimas ir kurie turėjo teisę išvykti. Lenkijos atstovų nuomone, repatriuoti teisę turėjo visi lenkai (nepriklausomai nuo turėtos pilietybės) ir žydai, iki 1939 m. rugsėjo 17 d. turėję Lenkijos pilietybę. Pagrindinis tautybės nustatymo kriterijus – asmens apsisprendimas. LSSR atstovų pozicija buvo kitokia: išvykti galėjo lenkų ir žydų tautybės asmenys, iki 1939 m. rugsėjo 17 d. turėję Lenkijos pilietybę. Tiesa, tokia pozicija išryškėjo 1945 m. rudenį, kai aukščiausios SSSR valdžios institucijos LKP(b) CK ir LKT nurodė sugriežtinti pageidaujančių išvykti asmenų teisių patikrą³⁷. Todėl buvo

³³ A. Bubnys, A. Stosunki litewsko-polskie podczas II wojny światowej, *Tematy polsko-litewskie*, Olsztyn, 1999, s. 132.

³⁴ 1945 02 23 specialus pranešimas LKP(b) CK sekretoriui Sniečkui, *LYA*, ap. 10, b. 10, l. 145.

³⁵ LSSR Valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojo pulk. Martavičiaus 1946 03 18 specialus pranešimas, *ibid.*, b. 25, l. 94.

³⁶ 1945 07 10 specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, *ibid.*, b. 10, l. 218.

³⁷ 1945 11 VKP(b) CK nutarimo dėl Lenkijos piliečių iš USSR, BSSR ir LSSR, taip pat baltarusių, ukrainiečių ir lietuvių iš Lenkijos evakuacijos projektas, *LCVA*, f. R-841, ap. 10, b. 25, l. 21.

reikalaujama dokumentais įrodyti turėtą tautybę ir pilietybę. Šis reikalavimas daliai asmenų apsinkino arba iš viso atėmė galimybę išvykti.

Abi pusės skirtingai interpretavo ir praktinį repatriacijos organizavimą. Lenkijos vyriausiasis įgaliotinis Stanisławas Ochotskis siekė, kad ji tolygiai apimtų visus repatriacinius rajonus. LSSR vyriausiasis atstovas Albertas Knyva laikėsi kitokios pozicijos ir taikė diferenciacijos principą: pirmiausia išvykti leista Vilniaus miesto gyventojams. Toks sprendimas buvo priimtas ne tik dėl techninių veiksnių (su Vilniumi buvo geriausias susisiekimas geležinkeliais). Galima kelti prielaidą, jog toks planas buvo priimtas pritarus aukščiausios LSSR valdžios institucijoms. Į dalį miesto gyventojų lenkų buvo žiūrima kaip į sovietinei valdžiai priešiška ir nepalankiai nusiteikusius žmones. LKP(b) CK sekretorių Antaną Sniečką neramino gana įtempti lenkų ir lietuvių santykiai Vilniaus krašte ir pačiame Vilniuje. Kaip šios problemos sprendimą jis matė lenkų išvykimą į Lenkiją³⁸. Tačiau miesto įmonių ir įstaigų vadovai dėl ekonominių motyvų žlugdė repatriacinius planus (jie delsdavo lenkus atleisti iš darbo, neatsiskaitydavo su jais, prašydavo atidėti kai kurių asmenų išvykimą ir kt.), nes labai trūko darbuotojų ir nebuvo kuo lenkų pakeisti. Dar 1945 m. vasario 23 d. LKP(b) CK ir LKT priėmė nutarimą dėl 20 tūkst. lietuvių mobilizacijos į sostinę, tačiau jis nebuvo realizuotas³⁹. Taip pat liko neįgyvendinti LSSR vadovybės planai dėl 10–15 tūkst. lietuvių iš Lenkijos įkurdinimo Vilniaus krašte. Iš viso į Lietuvą iš Lenkijos persikėlė tik 14 asmenų⁴⁰.

Tuo tarpu apskričių ir valsčių partinė-administracinė valdžia buvo nepatenkinta masiniu lenkų noru išvykti, nes tai sužlugdytų visus ekonominius-ūkinius planus, todėl tam tikromis priemonėmis (reikalaujama sumokėti visus mokesčius ir atlikti prievolę, nepriimdama paliekamo turto ar neišduodama reikalingų pažymų, įrodančių tautybę ir pilietybę) pristabdė jų išvykimą iš kaimo vietovių. Matyt, spaudžiant valsčių ir apskričių komitetams, LKP CK sekretorius A. Sniečkus nurodė LSSR vyriausybės vyriausiajam atstovui repatriacijai A. Knyvai atšaukti sprendimą, kuriuo nuo 1946 m. birželio 8 d. norintiems išvykti lenkams turėjo būti taikomos lengvatos (neimami mokesčiai, privalomi pristatymai ir kitokios prievolės)⁴¹, apie kurias buvo kalbama sutarties 3-iajame straipsnyje.

Pagal susitarimą norinčių išvykti asmenų registracija turėjo vykti 1944 m. spalio 15–gruodžio 1 d., o išvykimas – nuo gruodžio 1 d. iki 1945 m. balandžio 1 d. Tačiau iš tikrųjų registracija prasidėjo tik gruodžio 28 d. Vilniuje. Kiti registracijos punktai pradėjo veikti 1945 m. sausio mėnesio antroje pusėje⁴². Reikėtų pažymėti, jog tiek Lietuvos, tiek Len-

³⁸ LKP(b) CK sekretoriaus Sniečkaus kalba komjaunimo aktyvo respublikiniame pasitarime (trūksta dokumento pradžios, turėtų būti 1945 m. – *V. S.*), *LVA*, LKP dokumentų saugykla, f. 16895, ap. 2, b. 56, l. 33.

³⁹ V. Stravinskienė, Vilniaus apgyvendinimo planas 1945 m., *Lietuvos istorijos metraštis*, 2003, t. 2, p. 120.

⁴⁰ G. Surgailis, Lietuva ir Lenkija: pokario emigracijos problemos, p. 73.

⁴¹ 1946 06 14 LSSR vyriausybės vyriausiojo atstovo repatriacijai A. Knyvos raštas LKP(b) CK sekretoriui Sniečkui, *LVA*, LKP dokumentų saugykla, f. 1771, ap. 9, b. 279, l. 19.

⁴² Švenčionyse ir Švenčionėliuose registracijos punktai atidaryti sausio 23 d., Lentvareje ir Naujojoje Vilnioje – sausio 24 d., Ignalinoje ir Šumske – sausio 26 d. Likę punktai veikti pradėjo vasario–kovo mėnesiais: Jašiūnuose – vasario 3 d., Rūdiškėse – vasario 5 d., Pabrūdėje, Trakuose, Valkininkuose, Varėnoje ir Druskininkuose – vasario 6 d., Nemenčinėje ir Dūkšte – vasario 8 d., Riešėje – vasario 10 d. Geležinkelio transportų sąrašai, *LCVA*, f. R-841, ap. 6, b. 6, l. 1–4

kijos atstovai nebuvo pasiruošę laiku pradėti repatriacijos darbus. LSSR Liaudies komisarų taryba ir LKP(b) CK tik 1944 m. lapkričio 4 d. priėmė nutarimą, kuriuo remiantis pradėta formuoti LSSR vyriausybės vyriausiojo atstovo repatriacijai įstaiga⁴³. Lenkijos vyriausybės įgaliotinis repatriacijos reikalams savo įstaigą pradėjo organizuoti 1944 m. lapkričio mėnesio pabaigoje.

Antra vertus, Lenkija nebuvo pasiruošusi priimti labai daug žmonių. Priminsime, jog tuo pat metu repatriacija vyko iš Ukrainos ir Baltarusijos. Iki 1944 m. gruodžio pabaigos iš Ukrainos į Lenkiją atvyko daugiau kaip 15 tūkst., iš Baltarusijos – apie 2000, o 1945 m. vasario 1 d. iš USSR buvo atvykę 35 tūkst., BSSR – 12 tūkst., iš LSSR – 3 tūkst. asmenų⁴⁴. Todėl Lenkijos vyriausiajam įgaliotiniui Lietuvoje iš Varšuvos buvo nurodyta neskubėti siųsti žmonių⁴⁵.

Susitarime numatyti repatriacijos terminai buvo nerealūs, todėl Lenkijos pusės iniciatyva po derybų su SSSR atstovais (1945 gegužės ir gruodžio mėnesiais, derybose formaliai dalyvavo ir LSSR atstovai) registracijos ir pačios repatriacijos terminai ne kartą buvo pratęsti. Pagrindinė registracija truko 1945 m. sausio–balandžio mėn. pirmoje pusėje, vėliau asmenys papildomai registruoti 1945 m. vasarą–žiemą (atskiruose rajonuose buvo nevienoda trukmė), o 1946 m. sausio mėnesį registracija atnaujinta visuose rajonuose. Iš viso 1944–1946 m. Rytų ir Pietryčių Lietuvoje, lietuvių repatriacinės įstaigos duomenimis, užsiregistravo 361 024 asmenys, lenkų įstaigos skaičiavimais – 364 877⁴⁶. Skirtumas tarp abiejų pusių duomenų susidarė todėl, kad Lenkijos įgaliotinio įstaigos darbuotojai kai kur žmones registravo vienašališkai (pvz., Pabradės rajone tokių asmenų per 800).

Daugiausia užsiregistravo Vilniaus (per 111 tūkst.), Riešės (apie 41 tūkst.), Jašiūnų (per 33 tūkst.) ir Nemenčinės (apie 29 tūkst.) repatriaciniuose punktuose. Reikia pastebėti, jog toks didelis pageidaujančių išvykti asmenų skaičius nustebino LSSR vadovybę. Buvo planuota, kad iš visos Lietuvos gali išvykti maždaug 200 tūkst. asmenų. LSSR vyriausybės vyriausiojo atstovo repatriacijai A. Mickevičiaus skaičiavimais, iš Vilniaus krašto turėtų išvykti apie 150 tūkst. žmonių (iš Vilniaus miesto – 50 tūkst., iš Vilniaus apskrities – 40 tūkst., iš Trakų – 35 tūkst., iš Švenčionių – 20 tūkst., iš Zarasų – 2–4 tūkst. gyventojų)⁴⁷. Lenkijos atstovų planai buvo gerokai didesni. Lenkijos vyriausiasis įgaliotinis

⁴³ LSSR Vyriausiojo atstovo repatriacijai Lietuvos SSR teritorijoje Mickevičiaus 1945 01 12 ataskaita VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui Suslovui apie repatriacijos darbą Lietuvos SSR teritorijoje, *ibid.*, ap. 11, b. 1, l. 2.

⁴⁴ Ataskaita apie valstybinės repatriacinės įstaigos darbą, be datos (turėtų būti 1945 m. pradžia – *V. S.*), *NAA*, f. Ministrų taryba, 5/6, l. 21; Lenkijos Ministrų tarybos posėdžio, įvykusio 1945 02 13, protokolas, *ibid.*, 5/1097, l. 58.

⁴⁵ Lenkijos vyriausybės generalinio įgaliotinio repatriacijai Varšuvoje Wolskio 1945 01 31 raštas vyriausiajam įgaliotiniui repatriacijai LSSR S. Ochotskiui, *ibid.*, f. Generalinio įgaliotinio repatriacijai Varšuvoje, 21, l. 171.

⁴⁶ Žinios apie asmenis, pareiškusius norą išvykti į Lenkiją, *LCVA*, f. R-841, ap. 10, b. 27, l. 128; Ataskaitos apie atskirų rajonų darbo patikrinimą už visą jų veiklos laikotarpį, *NAA*, f. Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio repatriacijai LSSR, 213, l. 1–96; Duomenys apie užregistruotus asmenis ir jų turtą, *ibid.*, Valstybinė repatriacinė įstaiga, XII/105, l. 24.

⁴⁷ LSSR vyriausybės vyriausiojo atstovo repatriacijai A. Mickevičiaus 1944 12 17 apytiksliai duomenys apie penkių LSSR apskričių lenkų skaičių, *LCVA*, f. R-841, ap. 11, b. 3, l. 3.

repatriacijai S. Ochotskis apskaičiavo, kad iš Lietuvos turėtų atvykti 500–750 tūkst. asmenų⁴⁸.

Pažymėtina, jog ne visi užsiregistravę iš tiesų galvojo išvykti. Archyvinė medžiaga patvirtina, jog pirmaisiais ešelonais išvažiuodavo 2/3 užsirašiusiųjų, vėliau daugėjo neatvykstančių žmonių. 1945 m. gegužės mėnesį akivaizdžiai pasireiškė lenkų nenoras išvykti. Gegužės 5 d. iš 2200 užsirašiusiųjų išvažiavo mažiau kaip pusė, 7 d. vietoj dviejų ešelonų buvo sukomplektuotas vienas su 730 žmonių, 11-ą, 13–15-ą dienomis neišvyko nė vienas ešelonas, nes nebuvo norinčių važiuoti⁴⁹. Panašiai situacija pasikartojė 1946 m. pavasarį.

Norėdamas įveikti lenkų pasipriešinimą LSSR vyriausiasis atstovas repatriacijai ėmėsi planinės repatriacijos: nurodytu laiku be pateisinamų priežasčių (ešelonu) neišvykę asmenys buvo laikomi atsisakiusiais repatrijuoti ir netekdavo galimybės išvykti. Be to, prieš dalį neišvykusių asmenų buvo griebtasi drastiškų priemonių: buvo atimamos maisto ir pramoninių prekių kortelės, per patį trumpiausią laiką jiems liepta išvykti iš Vilniaus⁵⁰. Tokiomis priemonėmis siekta įbauginti kitus lenkus ir palaužti pasipriešinimą.

LSSR vyriausiojo atstovo duomenimis, iš viso iš Rytų ir Pietryčių Lietuvos 1944–1947 m. išvyko per 169 tūkst. asmenų. Statistinė išraiška apie išvykusius iš atskirų rajonų pateikta 2 lentelėje.

2 lentelė. Iš atskirų rajonų 1944–1947 m. išvykusių asmenų skaičius

Rajono pavadinimas	Lietuvių duomenimis	Lenkų duomenimis
Dūkšto	5590	5527
Druskininkų	1150	1113
Ignalinos	1456	1398
Jašiūnų	7565	7430
Lentvario	5519	5484
Naujosios Vilnios	9110	8997*
Nemenčinės	6110	5747
Pabradės	5525	5529
Riešės	12 796	12 858
Rūdiškių	5253	5240
Šumsko	3881	3910
Švenčionėlių	2686	2832
Švenčionių	4465	4389
Trakų	5479	5429
Valkininkų	759	745
Varėnos	2399	2366

⁴⁸ Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio repatriacijai LSSR teritorijoje S. Ochotskio 1945 03 13 raštas Valstybinei repatriacijos įstaigai Liubline, *NAA*, f. Generalinio įgaliotinio repatriacijai Varšuvoje, 29, l. 14.

⁴⁹ 1945 05 21 LSSR Valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojo pulkininko Veselovo ir LSSR NKGB 2-ojo skyriaus viršininko papulkininkio Rudyko specpranešimas VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui Suslovui, *ibid.*, ap. 3, b. 12, l. 91.

⁵⁰ Vyriausiojo atstovo repatriacijai LSSR teritorijoje A. Knyvos 1945 07 04 raštas LSSR Vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui Sokolovskiui, *LCVA*, f. R-841, ap. 11, b. 2, l. 11.

2 lentelės tęsinys

Vilniaus	89 587	90 628
Iš viso	169 330	169 622

* Kitais duomenimis – 9006.

Lentelė sudaryta remiantis žiniomis apie išvykusius į Lenkiją piliečius ir jų išvežtą gyvą inventorių, *LCVA*, f. R-841, ap. 10, b. 27, l. 129; Dvišaliai suderinti statistikos duomenys apie repatriacijos eigą LSSR teritorijoje pagal rajonus, *NAA*, f. Lenkijos vyriausybės vyriausiojo igaliojimo repatriacijai LSSR, 167, l. 13; Ataskaitos apie atskirų rajonų darbo patikrinimą už visą jų veiklos laikotarpį, *ibid.*, 213, l. 1–96.

Nedidelis skirtumas tarp abiejų šalių duomenų susidarė dėl skirtingų apskaitos metodikų: kai kuriuose repatriaciniuose rajonuose lietuvių įstaigos darbuotojai skaičiavo visus iš konkretaus rajono išvykusius asmenis, lenkų įstaigos atstovai – tik per tą rajoną važiuosiuosius. Oficialiais skaičiavimais, tarp išvykusių asmenų absoliučią daugumą sudarė lenkai (jų buvo 167 tūkst., žydų – 2277, kitų tautybių – 47 asmenys). Tačiau reikėtų pažymėti kelis momentus: pirma, iš tikrųjų išvažiavo daugiau asmenų, negu nurodyta oficialioje statistikoje. Taip atsitiko dėl to, kad dalis asmenų išvyko be dokumentų ar pasislėpę transporte, kiti Lenkiją pasiekė savo jėgomis ir lėšomis. Antra vertus, nelenkų tarp išvykusių buvo daugiau, negu nurodoma oficialioje statistikoje. Tiek Lietuvos, tiek Lenkijos archyvuose šaltiniuose yra duomenų, jog kitų tautybių asmenys (lietuviai, baltarusiai, rusai ir kt.), prisidengę lenkų tautybe, stengėsi išvažiuoti į Lenkiją. Antai lenkų pagrindžio Lietuvoje vadovybė pažymėjo, jog „tiesiog epidemija tapo lietuvių važiavimas į Lenkiją“⁵¹. Lenkijos valstybinės repatriacinės įstaigos Balstogės skyriaus darbuotojai 1946 m. pradžioje informavo centrinę vadovybę, kad Suvalkų apskrityje yra nemažai lietuvių su padirbtais repatriaciniais dokumentais⁵². Čia jie atskirų valsčių pareigūnų padedami gaudavo dokumentus, patvirtinančius, kad jie atvykę iš Centrinės Lenkijos, ir tokiu būdu gaudavo pasą⁵³. Tokia padėtis susidarė dėl to, kad repatriacijos pradžioje dar nebuvo griežtos išvykstančiųjų kontrolės, be to, didelis išvykstančiųjų skaičius labai ap sunkino išsamią patikrą. Lietuvių istoriografijoje yra minima, jog lietuviai tarp išvykusių sudarė apie 10 proc., t. y. 17–18 tūkstančių⁵⁴. Manytume, jog tai kiek padidintas skaičius, nes autorės pasirinkta skaičiavimo metodika nėra įtikinama (lietuviškai skambanti pavardė nepakankamas pagrindas etninei priklausomybei nustatyti, pvz., į Lenkiją užsirašė lietuviai, kurių pavardės buvo Iwaszkiewiczus, Borecka, Kazuchowski ir kt.). Taigi nustatyti tikslesnį išvykusių lietuvių skaičių neįmanoma.

1945 m. daugiausia vyko Vilniaus miesto gyventojai: iki 1945 m. pabaigos iš čia buvo išvykę daugiau kaip 56 tūkst. asmenų, iš kitų rajonų – apie 16 tūkstančių⁵⁵.

⁵¹ J. Wołkonowski, ZWZ-AK ir etninių mažumų problema, *Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956*, Warszawa, 1996, p. 105.

⁵² Ataskaita apie Valstybinės repatriacinės įstaigos Balstogės skyriaus darbą 1946 m. vasario mėnesį, *NAA*, Valstybinė repatriacinė įstaiga, II/22, l. 29.

⁵³ NKVD pasienio kariuomenės 5-ojo skyriaus žvalgybinė suvestinė Nr. 13 LSSR Valstybės saugumo liaudies komisariui gen. maj. Bartašiūnui 1945 12 25 dieną, *LYA*, ap. 3, b. 82, l. 400.

⁵⁴ N. Kairiūkštytė, Lenkų repatriacija iš Lietuvos 1944–1947 m., p. 130.

⁵⁵ Bendros žinios apie išvykusius 1945 m., *LCVA*, ap. 8, b. 204, l. 1–8.

Didžiausią mastą repatriacija įgavo 1946 m. ir siekė kiek daugiau negu 96 tūkst. žmonių⁵⁶ (50 proc. visų išvykusiųjų). Pusė jų išvyko balandžio–gegužės mėnesiais. Daugiausia asmenų išvyko iš Vilniaus (daugiau kaip 32 tūkst.), Riešės (apie 13 tūkst.), Jašiūnų (6,5 tūkst.) ir Naujosios Vilnios (apie 6 tūkst.)⁵⁷.

IŠVADOS

1. Repatriacija turėjo ilgalaikių pasekmių etninei-demografinėi Rytų ir Pietryčių Lietuvos padėčiai. Dėl masinio Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų išvykimo bei nepavykusių LSSR partinės vadovybės planų vidinės migracijos būdu apgyvendinti Vilnių ir Vilniaus kraštą lietuviais susidarė palankios sąlygos didesnei šio regiono slavizacijai: išvykusių lenkų vietą užėmė atvykėliai iš SSSR (daugiausia Rusijos, Baltarusijos, Ukrainos). Vien 1946–1947 m. Lietuva sulaukė apie 123 tūkst. atvykėlių iš SSSR. Dauguma jų įsikūrė Rytų ir Pietryčių Lietuvoje.

2. Repatriacija lėmė ženklus Lietuvoje likusios lenkų bendruomenės pokyčius. Dėl jos pakito socialinė struktūra: išvykus praktiškai visai lenkų inteligentijai (Lenkijos valdžios atstovai ypač buvo suinteresuoti buvusių Vilniaus universiteto profesorių lenkų atvykimu, todėl jiems buvo sudarytos išskirtinės sąlygos), kultūrinėje tuštumoje atsidūrę likę lenkai sparčiau pasidavė nutautėjimo ir asimiliacijos procesams. Nors reikėtų pažymėti, kad Lietuvoje gyvenusių lenkų padėtis sovietmečiu buvo geresnė negu jų tautiečių Baltarusijoje ar Ukrainoje, kurių kultūros ir švietimo plėtojimo galimybės buvo ribotos. Tai kažkiek amortizavo nutautėjimą. Be to, repatriacija sąlygojo bendražmogiškus praradimus (daugybė išblaškytų šeimų, nutrūkę kultūriniai-socialiniai, emociniai-psichologiniai ryšiai ir kt.). Išvykę į Lenkiją asmenys patyrė adaptacijos problemų, jautė nuoskaudą dėl palikto krašto, namų, užgyvento turto.

3. 1944–1947 m. masinis buvusių Lenkijos piliečių išvykimas į Lenkiją nulėmė antrosios lenkų išvažiavimo iš Lietuvos bangos (1956–1959) prielaidas. Dėl SSSR likusių lenkų noro ir pastangų išvykti į Lenkiją pastarosios vadovybė inicijavo derybas su SSSR, ir repatriacija buvo atnaujinta. Ja pasinaudojo ir Lietuvoje gyvenę lenkai, siekę kompensuoti emocinius praradimus (susijungti su šeimos nariais ar giminėmis Lenkijoje), pagerinti ekonominę-socialinę padėtį. 1956–1959 m. iš Lietuvos išvyko per 48 tūkst. asmenų, tarp kurių buvo per 40 tūkst. lenkų.

Gauta 2006 09 30

Parengta 2006 10 12

Vitalija Stravinskienė

REPATRIATION OF RESIDENTS OF EASTERN AND SOUTHEASTERN LITHUANIA TO POLAND (END 1944–1947)

Summary

The agreement of September 1944 between the Lithuanian Soviet Socialist Republic (LSSR) and the Polish Committee for National Liberation concerning the exchange of population de-

⁵⁶ Bendros žinios apie išvykusius 1946 m., *ibid.*

⁵⁷ *Ibid.*

terminated large-scale migration processes from eastern and southeastern Lithuania to Poland. Poles and Jews (citizens of Poland) faced a dilemma: to stay in Lithuania or to leave for Poland. Many thousands chose the latter alternative.

The process analysed in the article is referred to as repatriation, which chronologically covered the end 1944–mid 1947.

In the article, the number and the territorial breakdown of eastern and southeastern Lithuania's Poles at the end of World War II is discussed; the organisation of the repatriation process, its dynamics and results are revealed; factors stimulating or impeding this process are described.

These issues have not been paid adequate attention to in the historiography of Lithuania and, as a matter of fact, have not been researched. More attention to the above-mentioned subject was paid in the historiography of Poland. The article is based on the materials stored in the archives of Lithuania and Poland.

Most Poles compactly lived in eastern and southeastern Lithuania: Vilnius and the counties of Vilnius, Trakai, Švenčionys and Zarasai. Here lived about 85 per cent of Lithuania's Poles (about 270 thousand). Poles made up the majority of population in the Vilnius county and city. This number was determined by political and socio-economic reasons. Significant demographical changes in this region were determined by World War II.

The decision of the inhabitants to leave or to stay was influenced by several factors. Polish underground organisations, having a considerable influence on the population, were encouraging to stay. They were urging to stay in Lithuania, whereas this region was supposed to become part of Poland again in the short run. This attitude was close to that of Polish ecclesiastics. The Vilnius archbishop, Romuald Jałbrzykowski, ordered the priests not to leave and to encourage the believers to behave in the same way. The powerful factor determining the desire to leave was the repressive actions of the People's Commissariat for Internal Affairs (Narodny Komissariat Vnutrennikh Del, NKVD) – People's Commissariat for State Security (Narodny Komissariat Gosudarstvennoy Bezopasnosti, NKGB) against the Polish underground and its supporters as well as the international situation when the decisions made at the Yalta Conference according to which the Vilnius region was left outside Poland's national borders were made public.

Implementation of the agreement was behind the schedule; in fact, repatriation-related activities started in the last days of 1944. In total, in 1944–1946, according to the data of the Lithuanian Repatriation Establishment, an intention to leave Lithuania was expressed by more than 361 thousand and according to the data of the Polish Establishment by more than 364 thousand persons. However, due to different attitudes of representatives of both sides towards the repatriation and its purposes, not all persons who expressed the wish realised it. In 1944–1947, according to the official calculation, more than 169 thousand persons departed from eastern and southeastern Lithuania (factually this figure was higher); among them, the most considerable share was comprised of Poles. The biggest share of persons left Vilnius (about 90 thousand), Riešė (about 13 thousand) and Naujoji Vilnia (over 9 thousand). The most significant number of persons left in 1946 (more than 96 thousand, which made up 50 per cent of all persons who left Lithuania over the said period).

At the end of the article, the following conclusions are formulated:

1. The repatriation determined long-term consequences for the ethnic-geographical situation of eastern and southeastern Lithuania. Due to the large-scale departure of residents of the region as well as unsuccessful plans of the political government of the LSSR to populate the

Vilnius city and Vilnius region with Lithuanians applying the internal migration mode, more favourable conditions for slavisation of the region appeared: places of the Poles who left Lithuania were occupied by the newcomers from the USSR (predominantly from Russia, Belarus and Ukraine). In 1946–1947, about 123 thousand newcomers came to Lithuania. They mainly settled in eastern and southeastern Lithuania.

2. The repatriation determined marked changes in the remaining part of the Polish community in Lithuania. It determined changes in the social structure: after the departure of almost all Polish intelligentsia (Polish authorities were particularly interested in the arrival of former Polish professors of the Vilnius University; therefore, these professors were provided exceptional conditions), the rest of Poles found themselves in the cultural vacuum and rapidly capitulated to the denationalisation and assimilation processes. Still, it has to be stressed that Poles living in Lithuania in the Soviet period were in a better situation than their fellow countrymen in Belarus and Ukraine who had rather limited possibilities for cultural and educational development. This fact slightly smoothed the denationalisation. Moreover, the repatriation determined panhuman losses (infinity of separated families, broken cultural-social, emotional-psychological links, etc.). Persons who left for Poland experienced adaptation problems, felt hurt due to the left places, homes and property.

3. The large-scale departure of former Polish citizens to Poland in 1944–1947 induced the second wave of Poles' departure from Lithuania (in 1956–1959). Due to the wishes and attempts of Poles who stayed in the USSR to leave for Poland, the government of the latter initiated negotiations with the USSR; they resulted in the resumption of repatriation. This possibility was also used by the Poles living in Lithuania, who pursued compensation for emotional losses (e. g., in the form of joining family members or relatives in Poland), improvement of their economical-social situation and status. In 1956–1959, the number of persons who left Lithuania reached more than 48 thousand; 40 thousand of them were Poles.